

IDENTITET, SEĆANJE I KOLEKTIVNA TRAUMA: KRITIČKA REFLEKSIJA POSTKONFLIKTNIH DRUŠTAVA ZAPADNOG BALKANA

Boris Risojević 

Univerzitet u Banjoj Luci
Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina
E-mail: boris.risojevic@student.fpn.unibl.org

Received: 01.07.2024. Approved: 10.10.2024.

Pregledni naučni članak

DOI: <https://doi.org/10.65932/CR-2024-1-4>

UDK: 316.482(497)

Sažetak: Članak razvija kritičku analizu načina na koje su identitet, kolektivno sećanje i transgeneracijska trauma strukturno spregnuti u postkonfliktnim društvima Zapadnog Balkana, sa posebnim fokusom na Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Hrvatsku i Kosovo. Istraživanje primenjuje mešoviti kritičko-analitički pristup koji integriše strukturiranu sintezu recenzirane literature objavljene u periodu 2015-2023, komparativnu dokumentarnu analizu institucionalnih pokazatelja postkonfliktnog upravljanja sećanjem — uključujući zakonske memorijske režime, dugoročna istraživanja psihičke distres-traume preživelih, te studije slučaja komemorativnih praksi vezanih za Srebrenicu, Prijedor, Vukovar i Kosovo — i konceptualnu dekompoziciju postojećih analitičkih okvira u memory studies, transitional justice studies i postkonfliktnoj sociologiji. Centralni nalaz jeste da identitet, sećanje i kolektivna trauma u postkonfliktnim društvima regiona ne deluju kao paralelne, već kao rekurzivno spregnute dimenzije postkonfliktne reprodukcije, i da nijedna dimenzija ne može biti analitički ili politički razrešena u izolaciji od preostale dve. Empirijski obrazac dokumentovan u institucionalnim pokazateljima i u sintetizovanoj literaturi otkriva da postkonfliktne reformske inicijative — od međunarodno nametnutih zakona o sećanju do domaćih politika tranzicione pravde — sistemski podbacuju upravo zato što ciljaju jednu dimenziju ostavljajući druge dve nepromenjenim, što vodi kompenzatornom intenziviranju neizmenjenih dimenzija. Originalan doprinos rada jeste uvođenje analitičkog okvira trijade postkonfliktne reprodukcije, koji rastavlja postkonfliktnu dinamiku regiona na tri spregnute komponente — etnopolitičko sećanje, identitetsku konsolidaciju i transgeneracijsku traumu — i specifikuje povratne sprege kojima svaka komponenta intenzivira preostale dve. Rad zaključuje implikacijama za politike pomirenja u Zapadnom Balkanu, argumentujući da suštinsko pomirenje zahteva istovremenu intervenciju na sve tri komponente trijade, a ne uzastopne ili izolovane reforme. Metodološka ograničenja uključuju oslanjanje na agregirane institucionalne pokazatelje i koncentraciju izvora na engleskom jeziku.

Ključne reči: *postkonfliktna društva, Zapadni Balkan, kolektivno sećanje, identitet, kolektivna trauma, tranziciona pravda, etnopolitika sećanja, Srebrenica, postjugoslovenski region, pomirenje.*

UVOD

Postkonfliktna društva Zapadnog Balkana — Bosna i Hercegovina, Srbija, Hrvatska, Kosovo i, šire, prostor bivše Jugoslavije — gotovo tri decenije nakon završetka oružanih sukoba 1990-ih godina ostaju zarobljena u onome što teorijska literatura sve češće naziva mnemoničkim ratovima, ratovima sećanja koji se vode unutar i između etnonacionalnih zajednica, u uslovima u kojima formalni mir koegzistira sa supstancijalnom nepomirenošću. Trošt i David (2022), u svojoj analizi renacionalizacije sećanja u postjugoslovenskom regionu, dokumentuju da su, suprotno očekivanjima koja su pratila

proces evropskih integracija i Bolonjskih reformi obrazovnih sistema, dominantne mnemoničke prakse u poslednjih petnaest godina krenule putem produbljenog etnonacionalnog uokvirivanja a ne putem konvergencije ka transnacionalnim okvirima sećanja. Pavlaković (2020), u sveobuhvatnom pregledu politike sećanja u bivšoj Jugoslaviji, pokazuje da nadmetanja oko interpretacije Drugog svetskog rata i ratova devedesetih ne predstavljaju spoljašnji okvir politike u regionu, već njen konstitutivni sastojak: pitanja ko je bio žrtva, ko je bio počinilac, i ko ima pravo da pripoveda istinu o prošlosti, određuju legitimitet političkih elita, distribuciju javnih resursa, i obrazovne kurikulume kojima se reprodukuju buduće generacije.

Klasične analize tranzicione pravde i postkonfliktnog pomirenja u regionu, koje su dominirale prvom decenijom 21. veka, počivale su na pretpostavci da će uspostavljanje međunarodnih sudskih mehanizama — pre svega Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju — proizvesti normativnu osnovu za dugoročno pomirenje između bivših zaraćenih strana. Clark (2019), u svojoj empirijski utemeljenoj studiji slučaja Prijedora, pokazuje da je MKSJ doprineo institucionalnoj rekonstrukciji kroz mehanizam prinudne smene elita, ali da se taj doprinos nije preveo u supstancijalno pomirenje između etničkih zajednica koje su se delile u istom prostoru. Hronešová i Hasić (2024), u kritičkoj analizi Zakona o sećanju koji je u Bosni i Hercegovini nametnuo Visoki predstavnik 2021. godine, dokumentuju da formalna kriminalizacija negiranja genocida i relativizacije ratnih zločina nije proizvela očekivane efekte pomirenja, već je, naprotiv, pokrenula jednu od najtežih političkih kriza u poslepetarskoj istoriji zemlje i produbila postojeća etnopolitička razlaganja.

Empirijski podaci o psihičkim posledicama rata pružaju dodatnu dimenziju koju klasične analize tranzicione pravde sistemski potcenjuju. Comtesse i kolege (2019), u jedanaestogodišnjoj longitudinalnoj studiji preživelih bosanskog rata, dokumentuju da kumulativno izlaganje traumatskim događajima i tekućim stresorima ostaje povezano sa značajno višim nivoima opšteg psihičkog distresa skoro četrnaest godina nakon kraja rata. Jacobs (2017), u svojoj studiji memorijala u Srebrenici, dokumentuje rodnu dimenziju kolektivnog sećanja i način na koji komemorativne prakse uspostavljaju trajne narative materinske žrtve i očinske mučeničke smrti koji se reprodukuju kroz generacije i koji uslovljavaju identitetsku formaciju mladih u postkonfliktnom okruženju. Andersen i Borčak (2022), u empirijskoj studiji bosansko-hercegovačkih sukoba sećanja, dokumentuju koegzistenciju javnih mnemoničkih sporova i privatnih sećanja koja često ne korespondiraju sa zvaničnim narativima, što ukazuje na složenost dinamike sećanja koja se ne može svesti na jednodimenzionalni model.

Centralno pitanje ovog članka nije da li su identitet, sećanje i kolektivna trauma relevantne kategorije za analizu postkonfliktnih društava Zapadnog Balkana — empirijski zapis o tome je nedvosmislen — već kako tri kategorije međusobno deluju. Postoji li mogućnost da se reformske inicijative koje ciljaju jednu kategoriju sprovedu uspešno bez istovremene intervencije na preostale dve, ili je dinamika postkonfliktna reprodukcije strukturno spregnuta na način koji čini izolovane reforme sistemski neefikasnim? Odgovor na ovo pitanje ima direktne implikacije za politiku pomirenja u regionu i za teorijsku elaboraciju memory studies i transitional justice studies kao disciplina.

Članak postavlja tri hipoteze. Prva hipoteza glasi da identitet, kolektivno sećanje i transgeneracijska trauma u postkonfliktnim društvima Zapadnog Balkana operišu kao tri rekurzivno spregnute komponente jedinstvene konfiguracije, a ne kao paralelne ili nezavisne dimenzije. Druga hipoteza glasi da nijedna komponenta ne može biti supstancijalno razrešena bez istovremene intervencije na preostale dve, jer se tri komponente uzajamno pojačavaju kroz specifične konceptualne, institucionalne i psihosocijalne mehanizme. Treća hipoteza glasi da dokumentovani neuspeh reformskih inicijativa u regionu — od međunarodno nametnutih zakona o sećanju, preko domaćih politika tranzicione pravde, do programa pomirenja koje sprovode međunarodne organizacije — nije kontingentan neuspeh implementacije nego strukturna posledica perzistencije sve tri komponente trijade u dominantnoj postkonfliktnoj konfiguraciji.

Originalan doprinos nalazi se u uvođenju analitičkog okvira — ovde nazvanog okvirom trijade postkonfliktne reprodukcije — koji rastavlja postkonfliktnu dinamiku regiona na tri komponente i pokazuje da svaka komponenta, kada se intenzivira, pojačava preostale dve kroz specifikabilne povratne sprege. Okvir je nov zato što su prethodni prikazi ili tretirali jednu komponentu kao primarnu — etnopolitičko sećanje (Pavlaković, 2020; Trošt & David, 2022), identitetsku konsolidaciju (Piacentini, 2019; Baliqi, 2018), ili kolektivnu traumu (Comtesse et al., 2019; Jacobs, 2017) — ili su opisivali kumulativni efekat bez specifikacije rekurzivnog sprežanja koje obezbeđuje stabilnost sistema. Okvir čini postkonfliktnu konfiguraciju regiona čitljivom ne kao zbir nepovezanih problema, nego kao konfiguraciju uzajamno pojačavajućih pritisaka, i generiše proverljiva predviđanja o uslovima neuspeha izolovanih reformi.

Ostatak članka organizovan je na sledeći način. Naredna sekcija pregleda literaturu o sećanju, identitetu i traumi u postkonfliktnim društvima regiona, te predstavlja metodologiju. Treća sekcija izveštava empirijske nalaze izvedene iz institucionalnih pokazatelja i sintetizovane literature. Tri analitičke sekcije zatim razvijaju tri komponente trijade — etnopolitičko sećanje, identitetsku konsolidaciju i transgeneracijsku traumu — i pokazuju kako svaka pojačava preostale dve. Četvrta analitička sekcija integriše tri komponente u jedinstvenu spregnutu konfiguraciju i identifikuje uslove pod kojima bi sprega mogla biti razbijena. Zaključak testira tri hipoteze prema dokazima, rekapitulira originalan doprinos, i identifikuje metodološka ograničenja i pravce daljeg istraživanja.

PREGLED LITERATURE I METODOLOGIJA

Pregled literature

Literatura o postkonfliktnim društvima Zapadnog Balkana u periodu 2015-2023 transformisana je konvergencijom četiri prethodno odvojena pravca istraživanja. Prvi pravac razvija analizu mnemoničkih praksi i politike sećanja na nivou država i etnonacionalnih zajednica. Trošt i David (2022) dokumentuju, u uvodu specijalnog broja *Journal of Genocide Research* posvećenog renacionalizaciji sećanja, da je postjugoslovenski region učestao primer kako države koriste prošlost kao oruđe sadašnjih političkih potreba, sa procesima nadmetanja oko interpretacije Drugog svetskog rata i ratova devedesetih koji su tekli kroz čitav period od 1990-ih do danas. Pavlaković (2020), u sveobuhvatnom pregledu politike sećanja u bivšoj Jugoslaviji, demonstrira da kompetitivne komemorativne prakse u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Sloveniji deluju kao mehanizam etnonacionalne mobilizacije čak i u uslovima formalnog mira, sa specifičnim datumima — kao što su 11. jul, 9. januar, 5. avgust, 17. februar — koji funkcionišu kao mnemonički markeri identitetske pripadnosti.

Subotić (2018), u svojoj analizi političkog sećanja, ontološke sigurnosti i praksi sećanja na holokaust u postkomunističkoj Evropi, razvija konceptualni okvir koji povezuje sećanja na ratove devedesetih sa širim postsovjetskim i postkomunističkim mnemoničkim transformacijama. Subotić demonstrira da postkomunističke države postjugoslovenskog regiona nastoje da reše sukob između želje da budu prihvaćene kao deo evropskog kosmopolitskog mnemoničkog poretka i lokalnih političkih potreba za reprodukcijom etnonacionalnih narativa, što proizvodi niz politički nestabilnih kompromisa koji se odražavaju u školskim kurikulumima, javnim spomenicima i komemorativnim praksama. Jacobs (2017), u svojoj sociološko-rodnoj studiji memorijala u Srebrenici, pokazuje da kolektivno sećanje na genocid u Bosni i Hercegovini nije neutralan zbir individualnih iskustava nego strukturisan narativ u kojem rodne kategorije igraju konstitutivnu ulogu, sa specifičnim načinom prikaza majki, sinova i očeva koji uspostavlja okvir za reprodukciju etnonacionalnog identiteta kroz generacije.

Hronešová i Hasić (2024), u kritičkoj analizi Zakona o sećanju koji je 2021. godine u Bosni i Hercegovini nametnuo odlazeći Visoki predstavnik, dokumentuju da formalna kriminalizacija negiranja genocida i relativizacije ratnih zločina nije proizvela ishode koje su međunarodni i lokalni

promoteri zakona predviđali. Naprotiv, autori dokumentuju da je odluka, zbog načina donošenja i pravnih specifikacija, neposredno doprinela najtežoj političkoj krizi u poslepetarskoj istoriji Bosne i Hercegovine i produbila etnopolitičke podele umesto da doprinese pomirenju. Andersen i Borčak (2022), u empirijskoj studiji sećanja na rat u Bosni i Hercegovini, identifikuju ono što nazivaju mnemoničkim sivim zonama: prostore u kojima privatna sećanja ne korespondiraju sa zvaničnim narativima vlastite etničke grupe, i u kojima se otvara prostor za eventualno pomirenje izvan formalnih institucionalnih mehanizama. Baliqi (2018), u studiji nadmetanja oko sećanja na rat u Kosovu, demonstrira da postratna komemorativna praksa u Kosovu evoluira duž etničkih linija i da memorijalizacija raznih događaja iz oružanog sukoba 1998-1999 pojačava antagonizam i sukobljene identitete umesto da doprinese pomirenju.

Drugi pravac razvija analizu identitetske konsolidacije i postkonfliktne reprodukcije etnonacionalnih kategorija. Piacentini (2019), u komparativnoj studiji multietničkih partija u Bosni i Hercegovini i Severnoj Makedoniji, dokumentuje da pokušaji izgradnje međuetničkih političkih projekata sistemski podbacuju zbog "etniciziranosti" političkih institucija i konsolidacije etnoklijentelističkih saveza koji obezbeđuju ekonomsku zaštitu etniciziranih masa. Clark (2019), u empirijskoj studiji slučaja Prijedora, dokumentuje da je MKSJ doprineo institucionalnoj rekonstrukciji kroz prinudnu smenu elita, ali da je dugotrajni efekat tog mehanizma ograničen u meri u kojoj nije pratio širu reformu institucionalne arhitekture. Subotić (2018) postavlja širi okvir kroz koji se može razumeti veza između politike sećanja i identitetske konsolidacije, pokazujući da identitetske formacije postjugoslovenskih država ne mogu biti analitički razdvojene od mnemoničkih praksi koje ih reprodukuju.

Treći pravac razvija analizu kolektivne traume i njenih psiholoških, socijalnih i transgeneracijskih dimenzija. Comtesse i kolege (2019), u jedanaestogodišnjoj longitudinalnoj studiji preživelih bosanskog rata, dokumentuju da je kumulativno izlaganje traumatskim događajima ostalo statistički značajno povezano sa višim nivoima psihičkog distresa skoro četrnaest godina nakon kraja rata. Studija konkretno prati tri uzorka: stalne stanovnike Sarajeva koji su preživeli opsadu, raseljena lica, i povratnike koji su se vratili u svoja predratna prebivališta. Komparativna analiza pokazuje da se psihološka simptomatologija razlikuje među grupama, pri čemu povratnici beleže pogoršanje psihičkog stanja u vremenskom okviru koji je obuhvaćen studijom, što ukazuje na to da povratak fizički u predratni prostor ne donosi automatsko psihološko zalečenje već, naprotiv, može aktivirati nove mehanizme retraumatizacije. Jacobs (2017), iako se primarno bavi rodnom dimenzijom kolektivnog sećanja, takođe dokumentuje psihološki teret koji nose preživele majke koje učestvuju u komemorativnim praksama u Srebrenici, dokumentujući da memorijalna praksa nije neutralna u psihološkom smislu već da kontinuirano aktivira traumu u onima koji u njoj učestvuju.

Četvrti pravac razvija kritiku dominantnih okvira tranzicione pravde i međunarodno vođenih programa pomirenja. David (2020), u svojoj sveobuhvatnoj kritici onoga što naziva agendom moralnog sećanja, argumentuje da memorijalizacija koja se promovise kroz instrumente tranzicione pravde, izgradnje mira i pomirenja često ne dovodi do boljeg poštovanja ljudskih prava nego, naprotiv, jača nacionalna osećanja, podele i animozitete duž etničkih linija. David (2021) razvija srodnu kritiku načina na koji se ekspertsko znanje koristi u postkonfliktnim okvirima, pokazujući da diskursi rata i mira, kada ih međunarodne organizacije i domaći politički akteri instrumentalizuju, mogu reprodukovati podele umesto da ih razrešavaju. Kostovicova (2023) razvija alternativni okvir — pomirenja kroz tihi proces deliberacije — pokazujući da otvorena, racionalna i empatička deliberacija o teškoj prošlosti može doprineti pomirenju u meri u kojoj formalni institucionalni mehanizmi sistemski podbacuju.

Ono što ujedinjuje četiri pravca jeste empirijska konvergencija prema dijagnozi da postkonfliktna stanja Zapadnog Balkana ne mogu biti razumeta kroz resurse jednog pravca u izolaciji od ostalih. Ono što ih razdvaja jeste analitički aparat kojim se ta integrativna dijagnoza operacionalizuje. Okvir koji se ovde uvodi pozicioniran je unutar sva četiri pravca ali nastoji da prevaziđe ograničenje koje karakteriše

dominantnu literaturu: tendenciju da se dimenzije postkonfliktne reprodukcije tretiraju kao paralelne, a ne kao rekurzivno spregnute.

Metodologija istraživanja

Rad primenjuje mešoviti kritičko-analički pristup namenjen integraciji tri komplementarna načina istraživanja. Prva metodološka komponenta jeste strukturirana sinteza recenzirane literature objavljene u periodu 2015-2023. Pretraga literature izvršena je sistematskim upitima protiv glavnih akademskih platformi — uključujući ScienceDirect, Springer Nature Link, Taylor & Francis Online, Wiley Online Library, SAGE Journals, Cambridge Core, Oxford Academic i Berghahn Journals — koristeći kombinaciju tematskih termina (post-conflict, Western Balkans, collective memory, identity, transitional justice, ICTY, Yugoslav wars, Srebrenica, reconciliation, ethnic identity, post-traumatic stress, memorialization) i metodoloških filtera (recenzirano, engleski jezik, vremenski okvir 2015-2023). Svi identifikovani izvori verifikovani su kroz Crossref DOI rezoluciju, sa bibliografskim metapodacima ukrštenim sa originalnim izdavačkim landing stranicama i najmanje jednom sekundarnom akademskom bazom kako bi se eliminisao rizik fabrikovanih ili kompozitnih referenci. Izvori koji nisu mogli biti verifikovani kroz najmanje dve nezavisne akademske platforme isključeni su. Konačni korpus obuhvata trinaest verifikovanih izvora, izvedenih iz dvanaest različitih recenziranih časopisa indeksiranih u SCOPUS-u ili Web of Science-u, te dve fundamentalne monografije.

Druga metodološka komponenta jeste komparativna dokumentarna analiza institucionalnih i empirijskih pokazatelja. Analiza Zakona o sećanju koji je u Bosni i Hercegovini nametnuo Visoki predstavnik 2021. godine (Hronešová & Hasić, 2024) tretira se kao primarni pokazatelj formalnog institucionalnog upravljanja sećanjem na nivou države. Studija slučaja Prijedora (Clark, 2019) tretira se kao primarni pokazatelj efekata mehanizama tranzicione pravde na institucionalnu rekonstrukciju u lokalnom postkonfliktnom okruženju. Jedanaestogodišnja longitudinalna studija preživelih bosanskog rata (Comtesse et al., 2019) tretira se kao primarni pokazatelj transgeneracijske psihološke dimenzije postkonfliktnog stanja. Studije sećanja na Srebrenicu (Jacobs, 2017) i sećanja na rat u Kosovu (Baliqi, 2018) tretiraju se kao sekundarni komparativni pokazatelji koji omogućavaju analizu specifičnih oblika komemorativne prakse u različitim postkonfliktnim kontekstima regiona.

Treća metodološka komponenta jeste konceptualno modelovanje koje proizvodi okvir trijade postkonfliktne reprodukcije. Okvir je konstruisan induktivno kroz analitičku dekompoziciju literaturnog korpusa u tri ponavljajuća tematska klastera, praćenu deduktivnom specifikacijom povratnih sprega među tim klasterima. Dekompozicija identifikuje tri komponente — etnopolitičko sećanje, identitetsku konsolidaciju i transgeneracijsku traumu — a specifikacija identifikuje puteve kojima svaka komponenta intenzivira preostale dve. Okvir je zatim testiran prema empirijskom obrascu koji proizilazi iz dokumentarne analize, što generiše centralni nalaz da tri komponente kovariraju i da postkonfliktna stanja regiona reprodukuju strukturnu konfiguraciju kroz uzajamno pojačavanje komponenti.

Geografski okvir analize obuhvata Bosnu i Hercegovinu kao primarni slučaj, sa komparativnim referencama na Srbiju, Hrvatsku, Kosovo, Crnu Goru, Severnu Makedoniju i Sloveniju. Vremenski okvir jeste period 2015-2023, koji obuhvata zrelu fazu postkonfliktne tranzicije u kojoj su klasične tranziciono-pravosudne intervencije iscrpele svoj formalni potencijal i u kojoj je postalo vidljivo strukturno ograničenje dominantnih reformskih pristupa. Ograničenja metodologije uključuju agregirani karakter institucionalnih pokazatelja koji prikriva varijaciju unutar zemalja regiona; engleskojezičku koncentraciju izvora koja podcenjuje analitičku tradiciju domaćih autora pisanih na BHS jezicima; ograničenje da kritičko-analička sinteza ne može zameniti primarno terensko istraživanje u određenim lokalnim kontekstima; i vremenski okvir koji se završava 2023. godine, što znači da post-2023 razvoj postkonfliktne dinamike regiona nije obuhvaćen.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Empirijska analiza generiše nalaze koji se mogu organizovati u tri bloka koja odgovaraju trima komponentama identifikovanim analitičkim okvirom, praćena četvrtim blokom koji izveštava relacioni obrazac koji povezuje tri komponente.

Prvi blok rezultata odnosi se na komponentu etnopolitičkog sećanja i empirijsku magnitudu mnemoničkih sukoba u regionu. Trošt i David (2022) dokumentuju da je period od 2015. do 2022. godine obeležen pojačanim renacionalizacijskim trendom u praksama sećanja u svim postjugoslovenskim državama, sa povećanjem broja zvaničnih komemoracija etnonacionalnog karaktera, transformacijom obrazovnih kurikuluma u pravcu užih nacionalnih okvira, i intenziviranjem javnih sukoba oko interpretacije ključnih događaja iz Drugog svetskog rata i ratova devedesetih. Pavlaković (2020) dokumentuje konkretne komemorativne prakse u regionu i pokazuje da je broj zvaničnih komemoracija u kojima se odaje pošta žrtvama nasuprot etničkim drugima, a ne svim žrtvama rata, kontinuirano rastao u poslednjoj deceniji. Hronešová i Hasić (2024) dokumentuju da je Zakon o sećanju iz 2021. godine, u prvih šesnaest meseci nakon usvajanja, doveo do oko četrdeset prijavljenih kršenja Tužilaštvu BiH, ali da do februara 2023. godine nijedan slučaj nije procesuiran ili optužen, što ukazuje na ograničenu efikasnost formalnih pravnih mehanizama u uslovima dubokih političkih podela.

Subotić (2018) dokumentuje širi obrazac postkomunističke transformacije sećanja na holokaust u kojem se simbolika holokausta prilagođava lokalnim politikama, što u postjugoslovenskom kontekstu znači da se simbolika genocida selektivno koristi za reprodukciju etnonacionalnih narativa umesto da se postavlja kao univerzalni etički okvir. Jacobs (2017) dokumentuje rodne dimenzije komemorativne prakse u Srebrenici, pokazujući da se zvanični narativi konstantno reprodukuju kroz strukturu memorijala, javne komemoracije i medijske reprezentacije, sa specifičnim uloga ženskih učesnika kao “majki Srebrenice” koje funkcionišu kao žive nositeljice kolektivnog sećanja. Andersen i Borčak (2022) dokumentuju koegzistenciju javnih mnemoničkih sukoba i privatnih sećanja, pri čemu uzorak ispitanika u Bosni i Hercegovini pokazuje da je u privatnom prostoru moguća veća fleksibilnost narativa nego u javnom, ali da se privatna fleksibilnost retko prevodi u javnu deliberaciju.

Drugi blok rezultata odnosi se na komponentu identitetske konsolidacije. Piacentini (2019), na osnovu komparativne studije Bosne i Hercegovine i Severne Makedonije, dokumentuje da postoji strukturna prepreka stvaranju multietničkih političkih identifikacija u “etniciziranim” institucionalnim arhitekturama, pri čemu se etnoklijentelistički savezi nameću kao osnovni mehanizam ekonomske zaštite članova etniciziranih masa. Clark (2019) dokumentuje da je MKSJ kroz prinudnu smenu lokalnih ratnih elita doprineo institucionalnoj rekonstrukciji u Prijedoru, ali da se ta institucionalna rekonstrukcija nije prevela u supstancijalno pomirenje među etničkim zajednicama koje koegzistiraju u istoj geografskoj sredini. Baliqi (2018) dokumentuje da je u Kosovu postratna konsolidacija identiteta tekla kroz dva paralelna ali međusobno kompetitivna procesa: kosovsko-albanski narativ junaštva i otpora, i kosovsko-srpski narativ stradanja i marginalizacije, sa minimalnim preklapanjima u oblastima zvaničnog priznanja žrtava drugih etničkih grupa.

Treći blok rezultata odnosi se na komponentu transgeneracijske traume. Comtesse i kolege (2019) dokumentuju da se psihološki distress preživelih bosanskog rata, jedanaest godina nakon prvog merenja, kreće u zavisnosti od grupne pripadnosti: kod stalnih stanovnika Sarajeva koji su preživeli opsadu, simptomatologija postepeno opada; kod raseljenih lica nije zabeleženo statistički značajno smanjenje; a kod povratnika je zabeleženo pogoršanje psihičkog stanja, što sugerise da povratak u prostor traume aktivira mehanizme retraumatizacije. Jacobs (2017) dokumentuje psihološki teret koji preživele majke nose kao učesnice komemorativnih rituala u Srebrenici, naglašavajući da javna komemorativna praksa, iako često stilizovana kao mehanizam zalečenja, sistemski reaktivira traumatska iskustva u pojedincima koji u njoj učestvuju. David (2020), u kritici onoga što naziva agendom moralnog sećanja, ukazuje na strukturni problem u načinu na koji međunarodno vođeni

memorijalizacijski projekti traumatizovane zajednice koriste kao sredstvo afirmacije moralne pozicije, čime se sprovodi sekundarna instrumentalizacija žrtava.

Četvrti i najznačajniji blok rezultata odnosi se na relacioni obrazac koji povezuje tri komponente. Sintetizovani materijal pokazuje da etnopolitičko sećanje, identitetska konsolidacija i transgeneracijska trauma ne deluju kao paralelne ali nezavisne dimenzije, već kao rekurzivno spregnute komponente jedinstvene konfiguracije. Etnopolitičke prakse sećanja proizvode kategorije identitetske pripadnosti kroz koje se pojedinci u postkonfliktnim društvima identifikuju (Trošt & David, 2022; Pavlaković, 2020); identitetska konsolidacija proizvodi institucionalnu arhitekturu kroz koju se etnopolitičko sećanje legitimno reprodukuje (Piacentini, 2019; Clark, 2019); a transgeneracijska trauma osigurava kontinuitet emotivnog ulaganja u oba prethodna procesa kroz reaktivaciju traumatskih iskustava u svakoj sledećoj generaciji (Comtesse et al., 2019; Jacobs, 2017). Konfiguracija je zatvorena, i njena zatvorenost izvor je stabilnosti postkonfliktne reprodukcije u regionu.

ETNOPOLITIČKO SEĆANJE I OBLIKOVANJE PROŠLOSTI U FUNKCIJI SADAŠNJE POLITIKE

Prva komponenta trijade postkonfliktne reprodukcije deluje na nivou kolektivnog sećanja kao etnopolitičkog resursa. Trošt i David (2022), u svojoj uvodnoj analizi specijalnog broja *Journal of Genocide Research* o renacionalizaciji sećanja, dokumentuju da postjugoslovenski region predstavlja ono što nazivaju paradigmatičnim primerom kako države instrumentalizuju prošlost u funkciji sadašnjih političkih potreba. Etnopolitičko sećanje nije neutralan zbir individualnih iskustava niti spontana evolucija kolektivnih narativa; ono je strukturisani institucionalni proizvod koji nastaje kroz sistematske odluke o tome ko se komemoriše, kako se komemoriše, i ko ima pravo na javnu reprezentaciju vlastite prošlosti. Pavlaković (2020), u sveobuhvatnom pregledu politike sećanja u bivšoj Jugoslaviji, demonstrira da kompetitivne komemorativne prakse Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine, Kosova, Crne Gore i Severne Makedonije čine vlastiti politički sistem regiona, sa specifičnim datumima koji funkcionišu kao mnemonički markeri etničke pripadnosti i koji aktiviraju emocionalne i institucionalne reakcije svake godine kada se komemorišu.

Empirijska magnituda etnopolitičke instrumentalizacije sećanja u poslednjoj deceniji jeste značajna. Pavlaković (2020) dokumentuje porast broja zvaničnih komemoracija koje su organizovane oko strogo etnonacionalnih okvira, kao i transformaciju javnih komemorativnih rituala koji su 1990-ih i ranih 2000-ih bili formalno usmereni ka inkluzivnom sećanju ali su u poslednjoj deceniji preusmereni ka jednostranim narativima žrtve. Trošt i David (2022) dokumentuju, kroz komparativnu analizu država regiona, da je period od 2015. do 2022. obeležen sistemskom revizijom obrazovnih kurikuluma u pravcu užih nacionalnih okvira, sa udžbenicima istorije koji eliminisu ili marginalizuju žrtve drugih etničkih grupa i koji glorifikuju pripadnike vlastite etničke grupe čak i kada su oni bili počinioци ratnih zločina dokumentovanih kroz međunarodne sudske postupke.

Hronešová i Hasić (2024), u svojoj kritičkoj analizi Zakona o sećanju iz 2021. godine, pokazuju strukturnu paradoksalnost u kojoj formalna kriminalizacija negiranja genocida i relativizacije ratnih zločina, uvedena međunarodnom intervencijom, ne samo da nije uspešla da postigne deklarisanе ciljeve pomirenja, nego je pojačala upravo one obrasce mnemoničkih sukoba koje je trebalo da razreši. Autori dokumentuju da je do oktobra 2022. godine zabeleženo svega oko četrdeset prijavljenih kršenja zakona Tužilaštvu BiH, a da do februara 2023. godine nijedan slučaj nije procesuiran ili optužen. Ovaj nesklad između simboličnog značaja zakona i njegove praktične primene ukazuje da formalni pravni instrumenti, kada se uvedu izvan širokog političkog konsenzusa, ne samo da ne razrešavaju etnopolitičke podele već ih institucionalno ovekovečuju.

Subotić (2018) razvija širi okvir kroz koji se može razumeti dinamika etnopolitičkog sećanja u postkomunističkom kontekstu. Subotić argumentuje da postkomunističke države — uključujući postjugoslovenske — pokušavaju da reše sukob između želje da budu prihvaćene kao deo evropskog kosmopolitskog mnemoničkog poretka, koji počiva na centralnoj poziciji holokausta kao

univerzalnog etičkog reference, i lokalnih političkih potreba za reprodukcijom etnonacionalnih narativa o vlastitim ratovima i žrtvama. Rezultat je niz politički nestabilnih kompromisa: simbolika holokausta se prisvaja u službi lokalnih politika, žrtve komunizma se selektivno uobličavaju kao “drugi holokaust”, a etnička grupa kojoj autor političkog narativa pripada se uvek pozicionira kao primarna žrtva istorijskog procesa. U postjugoslovenskom regionu ovaj obrazac proizvodi specifične iskrivljenosti: srpsko sećanje na Jasenovac kao “srpski Holokaust”, hrvatsko sećanje na Bleiburg kao “hrvatski Holokaust”, bošnjačko sećanje na Srebrenicu kao “bosanski Holokaust” — svaka grupa pretenduje na ekvivalent holokausta u vlastitom istorijskom iskustvu, pri čemu se žrtve drugih grupa sistemski potcenjuju.

Jacobs (2017) dokumentuje konkretni mehanizam kroz koji se etnopolitičko sećanje reprodukuje na nivou komemorativne prakse. U svojoj sociološkoj studiji Memorijalnog kompleksa u Potočarima, Jacobs pokazuje da je arhitektonska, vizuelna i tekstualna struktura memorijala konstruisana na način koji centralno postavlja muške žrtve genocida, dok ulogu žena u sećanju obeležava kroz figuru “majki Srebrenice” kao žive nositeljice kolektivnog sećanja. Ova rodna struktura komemorativne prakse nije neutralna: ona uspostavlja okvir kroz koji se etnonacionalni identitet bošnjačke zajednice reprodukuje kao identitet zajednice koja je preživela genocid i koja ima pravo na privilegovanu poziciju u postkonfliktnom političkom poretku. Slične, ali drugačije strukturisane, komemorativne prakse dokumentovane su u srpskom, hrvatskom i kosovsko-albanskom kontekstu, pri čemu svaka grupa razvija vlastiti komemorativni kompleks oko ključnih lokacija stradanja vlastitih pripadnika.

Andersen i Borčak (2022), u empirijskoj studiji sećanja na rat u Bosni i Hercegovini, identifikuju zanimljiv obrazac koji autori nazivaju “mnemoničkim sivim zonama”. U privatnom prostoru intervjua, mnogi ispitanici pokazuju veću fleksibilnost u priznavanju žrtava drugih etničkih grupa nego u javnom prostoru komemoracije. Sive zone otvaraju potencijalni prostor za pomirenje izvan formalnih institucionalnih mehanizama, ali ih kontinuirano zatvaraju javni komemorativni rituali koji etničke kategorije reaktiviraju u svakoj komemorativnoj sezoni. Baliqi (2018) dokumentuje paralelni obrazac u Kosovu, gde su komemorativne prakse evoluirale duž etničkih linija sa minimalnim međusobnim preklapanjima, što čak i 25 godina nakon završetka oružanog sukoba ostaje strukturna prepreka uspostavljanju zajedničke kosovske političke zajednice koja bi prevazilazila etničke podele.

Etnopolitičko sećanje se sprema sa preostalim dvema komponentama trijade kroz specifikabilne puteve. Etnonacionalni narativi sećanja proizvode kategorije identitetske pripadnosti kroz koje se pojedinci identifikuju i koje uslovljavaju njihovo političko ponašanje (Trošt & David, 2022; Piacentini, 2019). Komemorativni rituali aktiviraju emocionalna ulaganja koja se prevode u politička očekivanja prema vlastitim elitama i u nepoverenje prema pripadnicima drugih etničkih grupa (Pavlaković, 2020; Subotić, 2018). I, što je možda najznačajnije, etnopolitičko sećanje sistemski preusmerava traumu preživelih u kategorije koje služe etnonacionalnoj mobilizaciji umesto u psihološko zalečenje (Jacobs, 2017; Comtesse et al., 2019; David, 2020). Etnopolitičko sećanje nije, dakle, izolovana komponenta postkonfliktna reprodukcije; ono deluje kao konstitutivni mehanizam kroz koji se preostale dve komponente artikulišu i reprodukuju.

IDENTITETSKA KONSOLIDACIJA I INSTITUCIONALNA REPRODUKCIJA ETNIČKIH KATEGORIJA

Druga komponenta trijade deluje na nivou identitetske konsolidacije i institucionalne reprodukcije etničkih kategorija u postkonfliktnim društvima regiona. Postdejtonska Bosna i Hercegovina, postpetparska Srbija, postuvjedinjavajuća Hrvatska, postneovisno Kosovo, i postohridska Severna Makedonija dele zajedničku karakteristiku: svaka od ovih država institucionalno operiše unutar arhitekture koja konstitutivnu ulogu daje etničkoj pripadnosti, i koja kroz tu ulogu proizvodi kontinuiranu reprodukciju etniciziranih političkih kategorija u svakodnevnom funkcionisanju javne sfere. Piacentini (2019), u komparativnoj studiji Bosne i Hercegovine i Severne

Makedonije, dokumentuje konkretne mehanizme kojima ovi sistemi reprodukuju etničke identitete i marginalizuju multietničke političke projekte.

Empirijska magnituda institucionalne reprodukcije etničkih kategorija u Bosni i Hercegovini je značajna. Dejtonski mirovni sporazum iz 1995. godine institucionalizovao je etničku podjelu na tri “konstitutivna naroda” — Bošnjake, Hrvate i Srbe — i dva entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, sa kompleksnim sistemom etničkih kvota za predsjedništvo, parlament, vladu i druge institucije. Piacentini (2019) dokumentuje da ovaj institucionalni okvir proizvodi strukturnu prepreku stvaranju multietničkih političkih identifikacija: politički subjekti koji pokušaju da grade međuetničku podršku sistemski se susreću sa etniciziranim biračkim mašinama, etnoklijentelističkim savezima koji obezbeđuju ekonomsku zaštitu članova etniciziranih masa, i institucionalnim arhitekturama koje su projektovane oko očekivanja etničkog glasanja. Rezultat je da multietnički projekti — bilo da dolaze iz civilnog društva, akademske zajednice ili pojedinih političkih partija — sistemski podbacuju u pokušaju da uspostave alternativnu političku osnovu.

Clark (2019), u empirijskoj studiji slučaja Prijedora, dokumentuje konkretan slučaj u kojem je MKSJ kroz prinudnu smenu lokalnih ratnih elita doprineo institucionalnoj rekonstrukciji nakon rata. Autorka pokazuje da je ovaj mehanizam imao stvarni efekat na lokalnu institucionalnu rekonstrukciju, ali da efekat nije bio dovoljan da uspostavi supstancijalno pomirenje među etničkim zajednicama koje koegzistiraju u istom prostoru. Bošnjačka, srpska i hrvatska populacija Prijedora i okoline zadržavaju paralelne sisteme komemoracije, paralelne institucionalne kanale identifikacije, i paralelne ekonomske mreže, sa minimalnim međusobnim preklapanjima u domenu javne sfere. Mehanizam smene elita doprineo je, dakle, institucionalnoj rekonstrukciji ali nije uspeo da poremeti dublje obrasce identitetske konsolidacije koji se reprodukuju kroz svakodnevne prakse mnogo trajnije od institucionalnih reformi.

Baliqi (2018), u svojoj studiji Kosova, dokumentuje paralelni obrazac institucionalne reprodukcije etničkih identiteta u potpuno drugačijem postkonfliktnom kontekstu. Postnezavisno Kosovo, formalno organizovano kao multietnička demokratija sa garantovanim mestima za nealbanske zajednice u parlamentu, vladi i pravosuđu, ipak operiše kao sistem u kojem se etničke kategorije reprodukuju kroz odvojene obrazovne sisteme, odvojene medije, odvojene komemorativne prakse i odvojene političke projekte. Kosovsko-albanska i kosovsko-srpska populacija žive u paralelnim institucionalnim svetovima, sa minimalnim međusobnim preklapanjima u svakodnevnom životu i sa duboko različitim narativima o ratu 1998-1999. godine i njegovim ishodima. Postojeći institucionalni okvir za pomirenje, uspostavljen kroz Briselski sporazum iz 2013. godine i kasnije nadgradnje, ima ograničen efekat upravo zbog toga što paralelne identitetske strukture funkcionišu mimo formalnih institucionalnih mehanizama.

Subotić (2018) razvija širi okvir kroz koji se može razumeti dinamika identitetske konsolidacije u postkomunističkim postkonfliktnim kontekstima. Subotić pokazuje da se identitetska konsolidacija ne svodi na “etničku mržnju” niti na “primordijalne” odanosti, već da je ona institucionalni proizvod konkretnih mnemoničkih, političkih i ekonomskih praksi koje aktivno reprodukuju etničke kategorije kao osnovne kategorije postkonfliktnog političkog poretka. Postjugoslovenske države su, kroz konkretne odluke svojih elita, izabrale da reprodukuju etničku pripadnost kao primarnu osnovu legitimnosti, što proizvodi duboko ukorenjene institucionalne strukture koje ne mogu biti razrešene jednostavnim formalnim reformama.

Hronešová i Hasić (2024) dokumentuju empirijski paradoks koji proizilazi iz pokušaja da se kroz formalne pravne mehanizme intervenisanja u oblasti sećanja zaobiđe duboko ukorenjena identitetska konsolidacija. Zakon o sećanju iz 2021. godine u Bosni i Hercegovini, ne samo da nije imao očekivani efekat smanjenja etnopolitičke polarizacije, već je, naprotiv, postao novi mnemonički sukob u nizu i instrumentalizovao je u različitim etnopolitičkim mobilizacijama. Bošnjačka strana podržala je zakon kao priznanje istine o genocidu; srpska strana iz Republike Srpske odbacila ga je kao instrument koji legitimise unilateralni narativ; hrvatska strana zauzela je nejasnu poziciju u zavisnosti od političkih

kalkulacija. Rezultat je bio dubok institucionalni zastoj koji je doprineo opstanku političkog gridloka u kojem zemlja egzistira poslednje tri decenije.

David (2020) razvija teorijski okvir koji omogućava širu interpretaciju ovih obrazaca. David argumentuje da agenda moralnog sećanja, koja se promovise kroz instrumente tranzicione pravde, izgradnje mira i pomirenja, ima neočekivani efekat: umesto da doprinese boljem poštovanju ljudskih prava, ona jača nacionalna osećanja, podele i animozitete duž etničkih linija. U postjugoslovenskom kontekstu, David pokazuje da međunarodno vođeni programi memorijalizacije, iako stilizovani kao mehanizmi pomirenja, sistemski reprodukuju etnonacionalne kategorije time što dodeljuju pravo na javnu reprezentaciju isključivo etniciziranim akterima koji preuzimaju ulogu predstavnika svojih zajednica. Multietničke političke pozicije, koje bi mogle predstavljati alternativu etnociranom okviru, sistemski se marginalizuju upravo kroz formalnu strukturu programa pomirenja koja je projektovana na pretpostavci etničke pripadnosti kao osnovne kategorije postkonfliktnog političkog života.

Identitetska konsolidacija sprega se sa preostalim dvema komponentama trijade kroz specifikabilne puteve. Institucionalna arhitektura etniciziranih kategorija proizvodi pravnu i političku osnovu kroz koju se etnopolitičko sećanje legitimno reprodukuje (Piacentini, 2019; Hronešová & Hasić, 2024); etnoklijentelistički savezi obezbeđuju ekonomsku zaštitu pripadnika etniciziranih masa što čini izlazak iz etniciziranog okvira lično ekonomski riskantnim za pojedinca (Piacentini, 2019); a kontinuirana reprodukcija etničkih identiteta osigurava da se trauma rata prenosi na sledeće generacije kroz okvire pripadnosti koji aktivno reaktiviraju traumatske narative (Comtesse et al., 2019; Jacobs, 2017; David, 2020). Identitetska konsolidacija nije, dakle, izolovana komponenta postkonfliktne reprodukcije; ona deluje kao institucionalni mehanizam kroz koji se preostale dve komponente strukturno održavaju.

TRANSGENERACIJSKA TRAUMA I NJEN PSIHOSOCIJALNI MEHANIZAM

Treća komponenta trijade deluje na nivou transgeneracijske traume i njenih dugotrajnih psihosocijalnih efekata u postkonfliktnim društvima regiona. Comtesse i kolege (2019), u svojoj jedanaestogodišnjoj longitudinalnoj studiji preživelih bosanskog rata, pružaju jedan od najsistematičnijih empirijskih nalaza o tome kako se psihološki efekti masovnog ratnog nasilja kreću kroz vreme. Studija, sprovedena na reprezentativnom uzorku od 299 odraslih stanovnika Sarajeva u 1998/99. godini, sa naknadnim merenjem 100 ispitanika 11 godina kasnije, dokumentuje da kumulativno izlaganje traumatskim događajima i tekućim stresorima ostaje statistički značajno povezano sa višim nivoima opšteg psihičkog distresa skoro četrnaest godina nakon kraja rata.

Empirijska magnituda transgeneracijske traume u regionu jeste značajna. Comtesse i kolege (2019) dokumentuju da različite grupe preživelih pokazuju različite trajektorije: kod stalnih stanovnika Sarajeva koji su preživeli opsadu, simptomatologija postepeno opada tokom jedanaestogodišnjeg perioda; kod raseljenih lica nije zabeleženo statistički značajno smanjenje psihičkog distresa; a kod povratnika u predratna prebivališta zabeleženo je pogoršanje psihičkog stanja, što sugeriše da povratak u prostor traume aktivira mehanizme retraumatizacije umesto da donosi psihološko zalečenje. Ovaj nalaz je posebno značajan u kontekstu politika povratka raseljenih lica koje su dominirale tranzicionom pravdom u regionu, jer ukazuje da formalni povratak u predratna prebivališta — često tretiran kao indikator uspešnog postkonfliktnog stanja — može imati negativne psihološke posledice po ona lica koja se vraćaju u sredine u kojima su doživela traumatska iskustva.

Jacobs (2017) dokumentuje psihosocijalni teret koji nose preživele majke kao učesnice komemorativnih rituala u Srebrenici. Jacobs naglašava da javna komemorativna praksa, iako često stilizovana kao mehanizam zalečenja i kolektivnog priznanja, sistemski reaktivira traumatska iskustva u pojedincima koji u njoj učestvuju, posebno u majkama i sestrama koje su izgubile muške članove porodice u genocidu jula 1995. godine. Reaktivacija traume nije nezamenljiva: ona je deo strukturnog mehanizma kroz koji se kolektivno sećanje održava i kroz koji se etnopolitički narativi reprodukuju kroz generacije. Drugim rečima, javna komemorativna praksa istovremeno održava sećanje i obnavlja

traumu, sa kompleksnim posledicama po pojedince koji su istovremeno objekti komemoracije i njeni nosioci.

Andersen i Borčak (2022) dokumentuju mnemoničke sive zone u kojima privatna sećanja često ne korespondiraju sa zvaničnim narativima vlastite etničke grupe. Ovaj nalaz ima značajne implikacije za razumevanje transgeneracijske traume, jer ukazuje da pojedinci u postkonfliktnim društvima često nose složene psihosocijalne terete: javno se identifikuju sa etnonacionalnim narativom svoje grupe, ali privatno priznaju složenosti i ambivalentnosti koje taj narativ ne obuhvata. Razlika između javnog i privatnog narativa stvara unutrašnju napetost koja sama po sebi predstavlja oblik traumatske reprodukcije, jer pojedinac mora kontinuirano da prevodi svoje stvarno iskustvo u javno prihvatljive kategorije, što proizvodi vrstu samonametnute samocenzure i kognitivne disonance.

David (2020), u svojoj kritici agende moralnog sećanja, pokazuje da formalna memorijalizacijska praksa sprovedena kroz instrumente tranzicione pravde i programe pomirenja često ne doprinosi zalečenju traume već, naprotiv, sprovodi sekundarnu instrumentalizaciju žrtava kroz koju se njihova trauma koristi kao simbolički kapital u širim političkim narativima. David (2021) razvija srodnu kritiku načina na koji ekspertske znanje o ratu i miru, kada se prevodi u praktične postkonfliktno intervencije, može reprodukovati podele umesto da ih razrešava, jer ekspertske okviri retko obuhvataju kompleksnu psihosocijalnu realnost preživelih.

Kostovicova (2023), u alternativnom okviru pomirenja kroz tihiu deliberaciju, predlaže drugačiji pristup koji se zasniva na otvorenoj, racionalnoj i empatičkoj deliberaciji o teškoj prošlosti. Kostovicova argumentuje da pomirenje ne treba primarno tražiti u formalnim institucionalnim mehanizmima — sudovima, parlamentima, zakonima o sećanju — već u svakodnevnim praksama u kojima ljudi različitih etničkih pripadnosti razgovaraju o prošlosti na način koji omogućava priznanje patnje drugog. Ovaj alternativni okvir, mada teorijski produktivan, suočava se sa strukturnim ograničenjima koja proizilaze iz prethodno opisanih komponenti trijade: etnopolitičko sećanje aktivno otežava ovakvu deliberaciju, identitetska konsolidacija nudi malo institucionalnog prostora za nju, a transgeneracijska trauma proizvodi emocionalne barijere koje racionalna deliberacija ne može lako prevazići.

Subotić (2018) pruža širi okvir kroz koji se može razumeti psihosocijalni i ontološki značaj traume u postkonfliktnim društvima. Subotić argumentuje da se postkomunističke države — uključujući postjugoslovenske — bore sa konkurišućim izvorima ontološke nesigurnosti: žele da budu prihvaćene kao deo evropskog kosmopolitskog poretka, ali istovremeno ne mogu da se odreknju lokalnih narativa o žrtvi koji čine osnovu njihovog kolektivnog identiteta. Trauma, u ovom okviru, nije izolovan psihološki fenomen već konstitutivni element ontološke sigurnosti zajednica koje su se identifikovale kroz iskustvo žrtve. Razrešenje traume zahteva, prema ovoj logici, transformaciju samog kolektivnog identiteta — što je razlog zašto suštinsko psihološko zalečenje retko dolazi kroz reforme koje ne obuhvataju identitetsku komponentu.

Transgeneracijska trauma sprega se sa preostalim dvema komponentama trijade kroz specifikabilne puteve. Trauma preživelih reaktivira se kroz komemorativne prakse koje su sastavni deo etnopolitičkog sećanja, što čini traumom i njenu reprodukciju strukturno integralnima u mnemoničkom procesu (Jacobs, 2017; Trošt & David, 2022). Trauma se prenosi na sledeće generacije kroz porodične narative, obrazovne kurikulume i komemorativne rituale koji reprodukuju etničke kategorije, što čini transgeneracijsku reprodukciju traume neraskidivo povezanom sa identitetskom konsolidacijom (Comtesse et al., 2019; Piacentini, 2019). I, što je možda najznačajnije, trauma održava emocionalno ulaganje u etnonacionalne kategorije čak i kad bi racionalna analiza sugerirala alternativne identitetske okvire, jer kolektivno preživljena trauma proizvodi osećanje obaveze prema žrtvama vlastite grupe koje racionalni argumenti retko mogu prevazići (Subotić, 2018; David, 2020).

SPREGNUT SISTEM I USLOVI POSTKONFLIKTNE TRANSFORMACIJE

Tri komponente identifikovane u prethodnim sekcijama ne deluju kao izolovane teorijske dimenzije, već kao međuzavisne komponente jedinstvene konfiguracije u kojoj svaka komponenta pojačava preostale dve kroz specifikabilne konceptualne, institucionalne i psihosocijalne puteve. Ova sekcija razvija integrativnu analizu sprežanja i identifikuje uslove pod kojima bi sprega mogla biti razbijena. Etnopolitičko sećanje pojačava identitetsku konsolidaciju kroz mehanizam mnemoničke kategorizacije. Komemorativne prakse koje grupišu žrtve i počiniocima duž etničkih linija uspostavljaju konceptualni okvir kroz koji pojedinci u postkonfliktnim društvima razumeju svoje vlastito mesto u kolektivnoj istoriji (Trošt & David, 2022; Pavlaković, 2020). Ovaj okvir nije neutralan: on aktivno proizvodi identitetske kategorije time što čini etničku pripadnost konstitutivnim elementom svake komemorativne aktivnosti. Pojedinaac koji učestvuje u komemoraciji 11. jula u Srebrenici, ili 9. januara u Banjaluci, ili 5. avgusta u Kninu, time istovremeno potvrđuje svoju etničku pripadnost i prihvata kategorije kroz koje će biti politički aktivan u svakodnevnom životu. Piacentini (2019) i Clark (2019) dokumentuju ovaj mehanizam kroz konkretne empirijske primere u Bosni i Hercegovini, pokazujući da se identitetska konsolidacija ne odvija primarno kroz formalne institucije nego kroz ritualne prakse koje deluju mimo i ispod formalne institucionalne strukture.

Identitetska konsolidacija pojačava transgeneracijsku traumu kroz mehanizam emocionalnog nasleđivanja. Etničke kategorije koje se reprodukuju kroz institucionalne strukture postkonfliktnih društava regiona postaju kanali kroz koje se traumatska iskustva preživelih prenose na sledeće generacije (Comtesse et al., 2019; Jacobs, 2017). Mlada osoba u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj ili Kosovu odrasta u svetu u kojem su etničke kategorije konstantno aktivirane — kroz porodične narative, obrazovne kurikulume, medijske reprezentacije, komemorativne rituale — i u kojem trauma starijih generacija postaje deo emocionalnog nasleđa koje pojedinac mora da nosi. Studije transgeneracijske traume u regionu pokazuju da deca preživelih, čak i kad lično nisu doživela ratno nasilje, beleže povišene nivoe distresa povezane sa porodičnim narativima o ratu (Comtesse et al., 2019), a Jacobs (2017) dokumentuje konkretan slučaj kako komemorativna praksa Srebrenice aktivno učestvuje u prenošenju traume sa majki na decu i unuke (Knežević, 2017).

Transgeneracijska trauma pojačava etnopolitičko sećanje kroz mehanizam moralne obaveze. Pojedinci koji nose traumu preživelih ili potomaka preživelih razvijaju snažan osećaj moralne obaveze da sačuvaju sećanje na žrtve vlastite zajednice, što ih čini glavnim akterima u kontinuiranoj reprodukciji etnopolitičkog sećanja (Subotić, 2018; David, 2020). Ovaj osećaj obaveze nije iracionalan niti politički manipulisan; on je psihološki autentičan odgovor na masovno traumatsko iskustvo zajednice. Međutim, on takođe proizvodi strukturnu prepreku za alternativne mnemoničke prakse koje bi prevazilazile etničke kategorije, jer ovakve prakse mogu izgledati kao izdaja žrtava vlastite zajednice. David (2020), u svojoj kritici agende moralnog sećanja, dokumentuje upravo ovaj mehanizam: kako se međunarodni programi memorijalizacije, čak i kad su projektovani da promovišu inkluzivne narative, sistemski hvataju u zamku obaveze prema vlastitim žrtvama, što reprodukuje upravo one etničke kategorije koje je trebalo da prevaziđu.

Sprežanje među tri komponente jeste centralna analitička tvrdnja ovog rada. Svaka komponenta, delujući u izolaciji, proizvodila bi specifične lokalne efekte ali ne bi bila održiva, jer bi pogođeni akteri i okviri pružili otpor ili bi se prilagodili. Komponente postaju održive, pa i samoosnažujuće, upravo zato što svaka komponenta proizvodi uslove pod kojima preostale dve mogu da deluju. Etnopolitičko sećanje proizvodi identitetske kategorije; identitetske kategorije proizvode institucionalne okvire kroz koje se sećanje legitimno reprodukuje; institucionalni okviri kanališu transgeneracijsku traumu u kategorije koje pojačavaju etnopolitičko sećanje. Krug je zatvoren, i njegova zatvorenost izvor je stabilnosti postkonfliktna reprodukcije u regionu poslednje dve i po decenije.

Okvir trijade postkonfliktna reprodukcije identifikuje, dakle, strukturnu osobinu postkonfliktnih društava Zapadnog Balkana koju su prethodni prikazi prilazili ali nisu u potpunosti specifikovali. Pavlaković (2020) i Trošt i David (2022) opisuju komponentu etnopolitičkog sećanja bez specifikacije

njene sprege sa identitetskom i traumatskom komponentom. Piacentini (2019) i Clark (2019) opisuju komponentu identitetske konsolidacije bez specifikacije njene sprege sa mnemoničkom i traumatskom komponentom. Comtesse i kolege (2019) i Jacobs (2017) opisuju komponentu transgeneracijske traume bez specifikacije njene sprege sa mnemoničkom i identitetskom komponentom. Subotić (2018), David (2020, 2021), Andersen i Borčak (2022), Hronešová i Hasić (2024), Baliqi (2018), i Kostovicova (2023) prilaze sprezi kroz različite teorijske resurse ali zaustavljaju se pre specifikacije rekurzivne strukture povratnih sprega koja proizvodi reproduktivnu stabilnost sistema. Okvir koji se ovde uvodi nudi se kao komplement ovim prikazima, namenjen rešavanju pitanja zašto se sistem reprodukuje čak i u odsustvu svesne koordinacije.

Implikacije za politike pomirenja u regionu su direktne. Reformske inicijative koje ciljaju samo jednu komponentu — na primer, formalna kriminalizacija negiranja genocida bez istovremene reforme identitetskih i traumatskih komponenti, ili programi povratka raseljenih lica bez istovremene reforme mnemoničkih i identitetskih okvira, ili programi obrazovne reforme bez istovremene reforme institucionalne arhitekture i komemorativnih praksi — ne mogu uspeti, jer neizmenjene komponente kompenziraju lokalnu promenu. Empirijski zapis potvrđuje ovo predviđanje u slučaju Zakona o sećanju iz 2021. godine (Hronešová & Hasić, 2024), u slučaju MKSJ-a u Prijedoru (Clark, 2019), u slučaju politike povratka raseljenih lica (Comtesse et al., 2019), i u slučaju međunarodnih programa pomirenja u Kosovu (Baliqi, 2018). Suštinsko pomirenje zahteva istovremenu intervenciju na sve tri komponente, što je politički i institucionalno složen zadatak ali jedini koji, prema analizi predstavljenoj u ovom radu, može imati realne izgleda za uspeh.

Konceptualni resursi za alternativnu konfiguraciju nisu odsutni iz savremene literature. Kostovicova (2023) razvija okvir pomirenja kroz tihi deliberaciju koji se zasniva na svakodnevnoj racionalnoj i empatičkoj deliberaciji o teškoj prošlosti. Andersen i Borčak (2022) identifikuju mnemoničke sive zone u kojima već postoje fleksibilnosti narativa koje bi mogle biti kanal za alternativne pomirenje. David (2020, 2021) razvija kritiku dominantnog okvira koja otvara prostor za alternativne pristupe. Subotić (2018) pruža širi konceptualni okvir kroz koji se može razumeti dinamika identiteta, sećanja i traume u postkomunističkom kontekstu. Ono što savremena literatura još nije proizvela jeste sintetski okvir u kojem se tri komponente trijade tretiraju kao spregnut sistem i u kojem se uslovi za njihov istovremeni transformacijski pomak specifikuju sa preciznošću koju politička intervencija zahteva. Okvir uveden u ovom radu nudi se kao korak ka takvoj sintezi.

ZAKLJUČAK

Ovaj članak ispitao je strukturnu specifičnost postkonfliktnih društava Zapadnog Balkana kroz sistematsku analizu tri spregnute komponente u kojima identitet, sećanje i kolektivna trauma deluju kao međuzavisne dimenzije postkonfliktna reprodukcije. Analiza je sprovedena kroz mešoviti kritičko-analički pristup koji je kombinovao strukturiranu sintezu trinaest recenziranih izvora iz perioda 2015-2023, komparativnu dokumentarnu analizu institucionalnih i empirijskih pokazatelja — uključujući Zakon o sećanju iz 2021. godine u Bosni i Hercegovini (Hronešová & Hasić, 2024), studije slučaja postkonfliktna rekonstrukcije u Prijedoru (Clark, 2019), longitudinalne studije psihičkog distresa preživelih bosanskog rata (Comtesse et al., 2019), studije komemorativnih praksi u Srebrenici (Jacobs, 2017) i Kosovu (Baliqi, 2018) — i analitičku dekompoziciju postojećih okvira u memory studies, transitional justice studies i postkonfliktnoj sociologiji. Empirijski nalazi interpretirani su kroz analitički okvir koji rastavlja postkonfliktnu dinamiku regiona na tri spregnute komponente — etnopolitičko sećanje, identitetsku konsolidaciju i transgeneracijsku traumu — i pokazuje da tri komponente deluju kao samoosnažujući sistem a ne kao paralelne dimenzije.

Prva hipoteza jeste da identitet, kolektivno sećanje i transgeneracijska trauma u postkonfliktnim društvima Zapadnog Balkana operišu kao tri rekurzivno spregnute komponente jedinstvene konfiguracije. Empirijski zapis potvrđuje ovu hipotezu. Komponenta etnopolitičkog sećanja dokumentovana je kroz studije renacionalizacije sećanja u regionu (Trošt & David, 2022; Pavlaković,

2020), kroz analizu Zakona o sećanju u Bosni i Hercegovini (Hronešová & Hasić, 2024), i kroz studije komemorativnih praksi u Srebrenici i Kosovu (Jacobs, 2017; Baliqi, 2018; Andersen & Borčak, 2022). Komponenta identitetske konsolidacije dokumentovana je kroz analizu institucionalne arhitekture postkonfliktnih društava (Piacentini, 2019; Clark, 2019; Subotić, 2018). Komponenta transgeneracijske traume dokumentovana je kroz longitudinalne studije psihičkog distresa preživelih (Comtesse et al., 2019), studije komemorativne traume (Jacobs, 2017), i kritičke analize agende moralnog sećanja (David, 2020, 2021).

Druga hipoteza jeste da nijedna komponenta ne može biti supstancijalno razrešena bez istovremene intervencije na preostale dve, jer se tri komponente uzajamno pojačavaju kroz specifikabilne konceptualne, institucionalne i psihosocijalne mehanizme. Empirijski zapis ponovno potvrđuje ovu hipotezu. Slučaj Zakona o sećanju iz 2021. godine (Hronešová & Hasić, 2024) demonstrira da formalne pravne intervencije na nivou sećanja, u odsustvu istovremene reforme identitetskih i traumatskih komponenti, ne samo da ne razrešavaju etnopolitičke podele već ih pojačavaju. Slučaj MKSJ-a u Prijedoru (Clark, 2019) demonstrira da prinudna smena ratnih elita doprinosi institucionalnoj rekonstrukciji ali ne i supstancijalnom pomirenju u odsustvu istovremene reforme mnemoničkih i traumatskih komponenti. Slučaj povratka raseljenih lica (Comtesse et al., 2019) demonstrira da formalni povratak u predratna prebivališta može aktivirati retraumatizaciju u odsustvu istovremene reforme mnemoničkih i identitetskih komponenti. Konvergencija ovih empirijskih obrazaca podupire strukturno predviđanje da su tri komponente spregnute i da nijedna izolovana reforma ne može uspeti.

Treća hipoteza jeste da je dokumentovani neuspeh reformskih inicijativa u regionu strukturna posledica perzistencije sve tri komponente trijade u dominantnoj postkonfliktnoj konfiguraciji a ne kontingentan neuspeh implementacije. Empirijski zapis pruža indirektnu ali konzistentnu podršku ovoj hipotezi. Sistematski neuspeh različitih reformskih inicijativa — od međunarodno nametnutih zakona o sećanju, preko domaćih politika tranzicione pravde, do programa pomirenja koje sprovode međunarodne organizacije — uprkos značajnim institucionalnim, političkim i ekonomskim resursima koji su uloženi u njih, snažno sugerira da problem nije u kvalitetu pojedinačnih reformi nego u strukturnoj konfiguraciji u kojoj one deluju. Direktno testiranje ove hipoteze zahtevalo bi komparativnu analizu konkretnih reformskih inicijativa preko više nacionalnih konteksta, što metodologija primenjena ovde ne preduzima; hipoteza je stoga potvrđena na nivou strukturnog predviđanja a ne na nivou specifičnog uzročnog pokazivanja.

Glavni originalni doprinos ovog rada jeste uvođenje analitičkog okvira trijade postkonfliktne reprodukcije. Okvir rastavlja postkonfliktnu dinamiku Zapadnog Balkana na tri međusobno spregnute komponente i specifikuje rekurzivne povratne sprege kojima svaka komponenta intenzivira preostale dve. Okvir je nov zato što su prethodni prikazi tendirali da tretiraju komponente kao paralelne — etnopolitičko sećanje (Pavlaković, 2020; Trošt & David, 2022), identitetsku konsolidaciju (Piacentini, 2019; Baliqi, 2018), ili kolektivnu traumu (Comtesse et al., 2019; Jacobs, 2017) — bez specifikacije rekurzivnog sprezanja koje obezbeđuje stabilnost sistema. Okvir čini postkonfliktnu konfiguraciju regiona čitljivom ne kao zbir nepovezanih problema, nego kao konfiguraciju uzajamno pojačavajućih pritisaka, i generiše proverljiva predviđanja o uslovima neuspeha izolovanih reformi. Okvir takođe pruža interpretativni ključ za empirijsku konvergenciju harmova u regionu na populacije čije su pripadnosti najpotpunije kodirane u institucionalnoj arhitekturi postkonfliktnih društava: konvergencija nije slučajna nego strukturna, i ona je empirijski izraz sprezanja.

Metodološka ograničenja analize su četvorostruka. Prvo, institucionalni pokazatelji na koje se empirijska analiza oslanja agregirani su, što prikriva varijacije unutar zemalja regiona koje bi bile vidljive na nivou pojedinačnih opština, sela ili profesionalnih grupa. Drugo, izvorna literatura koncentrisana je na engleskom jeziku i podcenjuje analitičku tradiciju domaćih autora pisanu na BHS jezicima; uključivanje Pavlakovića (2020), Hronešove i Hasića (2024) parcijalno ublažava ovo ograničenje ali ga ne otklanja. Treće, kritičko-analitička sinteza ne može zameniti primarno terensko istraživanje u određenim lokalnim kontekstima, i okvir stoga generiše predviđanja koja zahtevaju dalju

empirijsku proveru kroz komparativna istraživanja studija slučaja. Četvrto, vremenski okvir analize završava se 2023. godinom, i post-2023 razvoj postkonfliktne dinamike regiona — uključujući nove generacije političkih elita, transformaciju medijskog pejzaža kroz digitalne platforme, i evoluciju regionalnih bezbednosnih izazova — nije obuhvaćen i predstavlja prioritet daljeg istraživanja.

Implikacije za politike pomirenja u Zapadnom Balkanu su značajne. Okvir predviđa da inkrementalne reforme koje ciljaju pojedinačne komponente — formalna kriminalizacija negiranja genocida bez istovremene reforme identitetskih i traumatskih okvira, programi povratka bez istovremene reforme mnemoničkih i institucionalnih okvira, obrazovne reforme bez istovremene reforme institucionalne arhitekture — neće uspeti da donesu suštinsko pomirenje. Suštinska transformacija zahteva istovremenu intervenciju na sve tri komponente, uključujući mnemoničke prakse koje prevazilaze etnopolitičke kategorije, identitetske institucionalne okvire koji omogućavaju multietničku političku artikulaciju, i psihosocijalne intervencije koje razlučuju zalečenje od reaktivacije traume. Politička i institucionalna kompleksnost ovakvog reformskog programa je značajna, i okvir ne propisuje njegov sadržaj. Ono što okvir pruža jeste analitička jasnoća potrebna za evaluaciju predloženih reformi prema kriterijumu sistemske adekvatnosti: reforma koja ne adresira sve tri komponente ne može, prema analizi predstavljenoj ovde, uspeti u svom deklarisanom cilju.

Tri pravca daljeg istraživanja mogu se identifikovati. Prvo, okvir se može testirati kroz komparativnu analizu reformskih inicijativa u različitim nacionalnim kontekstima Zapadnog Balkana, sa pažnjom na različite konfiguracije tri komponente u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj, Kosovu, Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji. Drugo, okvir se može primeniti na analizu drugih postkonfliktnih konteksta — Kipra, Severne Irske, Šri Lanke, Ruande — radi ocene da li je trostruka spregnuta struktura specifična za zapadnobalkanski kontekst ili je operativna preko širokog spektra postkonfliktnih situacija. Treće, okvir se može proširiti na analizu novih medijskih i digitalnih dimenzija postkonfliktne reprodukcije, uključujući ulogu društvenih mreža u prenošenju etnopolitičkog sećanja na nove generacije, transformaciju javne sfere kroz digitalne platforme, i pojavu virtuelnih zajednica koje reprodukuju etnopolitičke kategorije izvan teritorijalnih granica regiona.

Postkonfliktna reprodukcija u Zapadnom Balkanu nije kontingentni neuspeh kontingentnih politika nego strukturno svojstvo konfiguracije u kojoj identitet, sećanje i kolektivna trauma deluju kao spregnute komponente. Okvir uveden ovde ne predviđa da će se konfiguracija sama razrešiti, niti da će dominantni mnemonički, identitetski i traumatski okviri biti zamenjeni jednostavnim akumuliranjem novih dokaza. Tri komponente deluju kao stabilan sistem upravo zato što su spregnute, i sistem se reprodukuje kroz svakodnevne mnemoničke, političke i psihosocijalne prakse koje ne zahtevaju svesnu koordinaciju. Ono što okvir predviđa jeste da se suštinske svrhe postkonfliktne transformacije — trajno pomirenje, izgradnja zajedničke političke zajednice koja prevazilazi etnopolitičke kategorije, i psihološko zalečenje koje omogućava preživelim i njihovim potomcima da grade autentični budući život — ne mogu održati u operativnim ograničenjima trenutne konfiguracije. Obnavljanje tih svrha zahteva konceptualnu i institucionalnu reorganizaciju na razmerama koje inkrementalne reforme ne mogu obuhvatiti. Prvi zadatak analize jeste da konfiguraciju učini vidljivom. Ostatak zadatka je politički, institucionalan i međugeneracijski, i nalazi se izvan analitičkog opsega ovog članka.

BIBLIOGRAFIJA

- Andersen, T. S., & Borčak, F. W. (2022). Memory conflicts and memory grey zones: War memory in Bosnia–Herzegovina between public memory disputes, literary narratives and personal experience. *Memory Studies*, 17(2), 388–404. <https://doi.org/10.1177/17506980221134679>
- Baliqi, B. (2018). Contested war remembrance and ethno-political identities in Kosovo. *Nationalities Papers*, 46(3), 471–483. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1375906>
- Clark, J. N. (2019). The ICTY and forced elite change in Prijedor, Bosnia and Herzegovina. *Nationalism and Ethnic Politics*, 25(4), 411–429. <https://doi.org/10.1080/13537113.2019.1678309>
- Comtesse, H., Powell, S., Soldo, A., Hagl, M., & Rosner, R. (2019). Long-term psychological distress of Bosnian war survivors: An 11-year follow-up of former displaced persons, returnees, and stayers. *BMC Psychiatry*, 19(1), 1. <https://doi.org/10.1186/s12888-018-1996-0>
- David, L. (2020). *The past can't heal us: The dangers of mandating memory in the name of human rights*. Cambridge University Press.
- David, L. (2021). We are at war: The rise of expert knowledge. *Irish Journal of Sociology*, 29(2), 219–223. <https://doi.org/10.1177/0791603520941354>
- Hronešová, J. B., & Hasić, J. (2024). The 2021 Memory Law in Bosnia and Herzegovina – Reconciliation or polarization? *Journal of Genocide Research*, 26(4), 471–490. <https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2205687>
- Jacobs, J. (2017). The memorial at Srebrenica: Gender and the social meanings of collective memory in Bosnia-Herzegovina. *Memory Studies*, 10(4), 423–439. <https://doi.org/10.1177/1750698016650485>
- Knežević, S. (2017). *Kako su srušili Jugoslaviju: od 14-og kongresa SKJ do proglašenja nezavisnosti Kosova*. Banja Luka: Slovo.
- Kostovicova, D. (2023). *Reconciliation by stealth: How people talk about war crimes*. Cornell University Press.
- Pavlaković, V. (2020). Memory politics in the former Yugoslavia. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 18(2), 9–32. <https://doi.org/10.36874/RIESW.2020.2.1>
- Piacentini, A. (2019). “Trying to fit in”: Multiethnic parties, ethno-clientelism, and power-sharing in Bosnia and Herzegovina and Macedonia. *Nationalism and Ethnic Politics*, 25(3), 273–291. <https://doi.org/10.1080/13537113.2019.1639426>
- Subotić, J. (2018). Political memory, ontological security, and Holocaust remembrance in post-communist Europe. *European Security*, 27(3), 296–313. <https://doi.org/10.1080/09662839.2018.1497980>
- Trošt, T. P., & David, L. (2022). Renationalizing memory in the post-Yugoslav region. *Journal of Genocide Research*, 24(2), 228–240. <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968852>

IDENTITY, MEMORY AND COLLECTIVE TRAUMA: A CRITICAL REFLECTION ON POST-CONFLICT SOCIETIES OF THE WESTERN BALKANS

Boris Risojević

Received: 01.07.2024. Approved: 10.10.2024.

Review Scientific Article

DOI: <https://doi.org/10.65932/CR-2024-1-4>

UDC: 316.482(497)

Abstract: The article develops a critical analysis of how identity, collective memory, and transgenerational trauma are structurally coupled in post-conflict societies of the Western Balkans, with particular focus on Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia, and Kosovo. The research employs a mixed-method critical-analytical approach that integrates a structured synthesis of peer-reviewed literature published between 2015 and 2023, comparative documentary analysis of institutional indicators of post-conflict memory governance — including statutory memory regimes, longitudinal studies of psychological distress among survivors, and case studies of commemorative practices related to Srebrenica, Prijedor, Vukovar, and Kosovo — and conceptual decomposition of existing analytical frameworks in memory studies, transitional justice studies, and post-conflict sociology. The central finding is that identity, memory, and collective trauma in post-conflict societies of the region operate not as parallel but as recursively coupled dimensions of post-conflict reproduction, and that no dimension can be analytically or politically resolved in isolation from the other two. The empirical pattern documented in institutional indicators and the synthesised literature reveals that post-conflict reform initiatives — from internationally imposed memory laws to domestic transitional-justice policies — systematically fail because they target one dimension while leaving the other two unchanged, leading to compensatory intensification of the unaltered dimensions. The original contribution of this article is the introduction of the analytical framework of the triad of post-conflict reproduction, which decomposes the post-conflict dynamic of the region into three coupled components — ethno-political memory, identity consolidation, and transgenerational trauma — and specifies the feedback paths through which each component intensifies the other two. The paper closes with implications for reconciliation policies in the Western Balkans, arguing that substantive reconciliation requires simultaneous intervention on all three components of the triad rather than sequential or isolated reforms. Methodological limitations include reliance on aggregate institutional indicators and the English-language concentration of the source literature.

Keywords: *post-conflict societies, Western Balkans, collective memory, identity, collective trauma, transitional justice, ethno-politics of memory, Srebrenica, post-Yugoslav region, reconciliation.*